

Є. І. ДАНИЛОВА, В. А. ШИДЕНКО,
В. Д. ДЯЧЕНКО, С. П. СЕГЕДА

Нестор-літописець — антропологічна характеристика

Всім відомий давньоруський письменник-історик Нестор-літописець, який довгі роки був монахом Києво-Печерського монастиря. Він — автор оригінальних літературних творів, які до цього часу залишаються важливим джерелом історичних знань про Київську Русь.

На думку багатьох дослідників, Нестор був одним з авторів і головним упорядником «Повісті времінних літ», що дає яскраве уявлення про ранні етапи історії східних слов'ян.

Після смерті Нестор був похований в Києво-Печерському монастирі, і його гробниця з давніх-давен зберігається у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври*.

Але ким був цей талановитий письменник та історик, де і коли народився, де вчився і за яких обставин постригся в монахи — ми не знаємо, так само, як не знаємо, який мав вигляд, скільки прожив років та ін.

Російський історик В. М. Татищев писав, що Нестор народився на Білому озері¹. Поряд з цим є й інші уявлення, які базуються на основі деяких біографічних даних, розкиданих по сторінках літературних праць Нестора. Зокрема, деякі матеріали свідчать про те, що з дитинства Нестор жив у Києві, на Подолі.

Сімнадцятирічним юнаком прийшов Нестор до Печерського монастиря, де його прийняв ігумен Феодосій. За розрахунками В. М. Татищева, це сталося 1073 р., отже, народився Нестор, очевидно, у 1056 р.²

Він був свідком будівництва й оздоблення Великої церкви Печерського монастиря. Нема сумніву, що він добре знав зодчих та художників, майстрів фрески і мозаїки, які будували і прикрашали головну монастирську споруду, спостерігав, як вчився і виріс у великого митця руський художник Аліпій, про якого ще за життя ширились численні легенди.

У Печерському монастирі Нестор міг придивлятися до різних ідейно-політичних угруповань, що боролись між собою, брати участь у диспутах, слухати розповіді про подорожі на Святу гору (Афон) Антонія Печерського, про Варлаама, що здійснив дві далекі мандрівки до Єрусалиму та Константинополя.

Частим гостем у Печерському монастирі був Ян Вишатич, син Вишати, сподвижника Ярослава Мудрого. Розповіді Яна Вишати — живого свідка важливих подій минулого — для Нестора був цінним історичним джерелом, про що він і засвідчить пізніше: «От него же и аз многа словеса слышах, еже и вписах в летописаньи семь от него же слышах».

* Автори висловлюють подяку співробітникам Відділу історії Ближніх печер лаври В. М. Любашенко, Т. М. Кусок та О. А. Воронцовій за допомогу при вивченні останків Нестора.

¹ Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен. М., 1978, кн. 1, с. 51.

² Там же.

Образ Нестора завжди привертав до себе увагу митців. Скульптори, живописці, гравери залишили немало виразних зображень давньоруського історика.

В українському мистецтві одним з перших іконографічних зображень Нестора була робота гравера Києво-Печерської лаври Іслі, надрукована у «Патерику Печерському» 1661 р. Нестор стоїть на повний зріст з розгорнутим сувоєм у руках, як символ напруження мислення й духовної сили.

Український гравер кінця XVII — початку XVIII ст. Леонтій Тарасевич, який працював при друкарні Києво-Печерської лаври, також створив образ літописця-гуманіста: Нестор сидить за робочим столом і ніби вдивляється в майбутнє, ніби хоче побачити нащадків, для яких він так старанно і сумлінно працював.

Блискуче вирішив образ Нестора російський скульптор Антокольський (1892 р.): його Нестор уособлює глибину думки, правдивість і напружену працю.

До образу Нестора звертався колишній селянин-кріпак — вихованець Петербурзької академії художеств скульптор О. М. Опекушин (автор багатьох монументів, зокрема пам'ятників О. С. Пушкіну в Москві і М. Ю. Лермонтову в П'ятигорську). Збереглася також ціла галерея зображень Нестора, створених художниками при монументальних розписах храмів: Києво-Печерської лаври, церкви Спаса на Берестові, Володимирського собору, Почаївської лаври та багатьох інших.

Але всі зображення Нестора не схожі між собою, тому що митці, які їх створили, користувались лише своїм внутрішнім натхненням і аж ніяк не базувались на конкретних морфологічних даних.

Перш ніж приступити до антропологічного вивчення останків Нестора з метою відтворення його реального образу, автори статті познайомились з численними даними лаврських архівів, що стосуються гробниці Нестора. Це було важливим для з'ясування факту приналежності гробниці Нестору, а не комусь іншому.

Найстаріше друковане свідчення про останки Нестора збереглось у книзі Афанасія Кальнофойського «Тератургіма», виданій в друкарні Києво-Печерської лаври 1638 р.³, за шість років до канонізації, проведеної митрополитом Петром Могилою.

1826 р. Товариство російських старожитностей при Московському університеті встановило над гробницею Нестора мідну позолочену карбовану меморіальну дошку.

Зробити припущення, що колись останки Нестора «замінили», звичайно можна. Але, якби така заміна мала місце, логічно було б їх замінити останками муміфікованими, а не простими кістками. Крім того, логічно було б «підробити» мощі засновників монастиря Антонія і Феодосія. Між тим цього не було зроблено, відомо, що останків Антонія у монастирі ніколи не показували, а останки Феодосія зникли з часів ворожої навали 1240 р.

Відомий антрополог професор В. В. Гінзбург, який 1939 р. очолював комісію по виявленню можливих фальсифікацій і ретельно обстежив десятки гробниць в печерах лаври, не ставив під сумнів останки Нестора.

Після Великої Вітчизняної війни черепом Нестора зацікавився вчений-антрополог і скульптор М. М. Герасимов. Задум М. М. Герасимова створити скульптурний портрет славнозвісного історика, на жаль, не був здійснений у зв'язку з передчасною смертю дослідника. Нашу роботу ми розглядаємо як етап у створенні такого портрету. Подаємо загальну морфологічну характеристику кісткових залишків Нестора-літописця.

³ Описание Киево-Печерской лавры. Киев, 1826, с. 137.

Череп і більшість кісток посткраніального скелета доброї збереженості. Відсутні всі шийні хребці, 4 грудних хребці, 2 верхніх поперекових хребці, праві таранна, кубовидна і перша плеснева, ліві друга, третя, четверта плесневі кістки і більшість фаланг стоп, п'ята п'ястна кістка правої кисті, нігтьові фаланги, другий та п'ятий пальці правої кисті, більшість фаланг правої кисті і чотири ребра.

Череп та інші кістки належали людині похилого віку (близько 60—65 років), про що свідчить майже повна вторинна адентія (відсутність зубів) як верхньої, так і нижньої щелепи при наявності атрофії альвеолярних відростків і навіть тіла нижньої щелепи. Збереглися лише неглибокі лунки для коренів правих першого-другого верхніх різців, правого верхнього ікла і дуже невеликі луночки для нижнього лівого ікла і першого малого корінного зуба. Про наявність ознак старіння вказує також початок заростання щелепно-виличних швів, незначні кісткові розростання у вигляді дрібних численних остеофітів на внутрішній поверхні великогомілкових кісток і сліди невеликих краєвих розростань в поперековому відділі хребетного стовпа. Разом з тим інших помітних ознак старіння не було. Зокрема, всі шви черепного склепіння були відкриті.

Ознаки статтвобого диморфізму, що вказують в даному випадку на чоловічу стать, добре виражені. До них відносяться: форма тазу, що характеризується гострим підлобковим кутом та іншими особливостями

Таблиця 1. Форма і розміри тазу

Таз візуально	вузький і високий
Поширення вушкovidної поверхні	займає три крижі
Підлобковий кут	близько 45°
Контури входу в малий таз	форма серця
Форма замикального отвору	продовгувата у вертикальній площині (розмір 5,5 × 3,5 см)
Форма великої сідничної вирізки	глибока
Форма порожнини малого тазу	конусоподібна
Міжкостний діаметр	237 мм
Міжгребневий діаметр	265 мм
Анатомічна кон'ютата	113 мм
Істинна кон'ютата	103 мм
Поперечний діаметр входу у малий таз	124 мм
Косий діаметр входу у малий таз	122 мм
Міжгорбковий діаметр	92 мм
Крижі візуально	вузькі і різко вигнуті
Ширина між найбільш виступаючими зверху боковими частинами крижів	115 мм
Поредня довжина крижів від основи до вершини	127 мм

Таблиця 2. Розміри груднини по Дюрвальду (мм)

Довжина тіла до мочевидного відростку	122
Ширина тіла між другою і третьою ребровими вирізками	29
Ширина тіла між третьою і четвертою ребровими вирізками	28
Найменша товщина рукоятки в медіанній площині	11
Товщина тіла в тій же площині між другою і третьою ребровими вирізками	9
Сума всіх розмірів	199

ми (табл. 1), вузька видовжена грудина (табл. 2), відносно масивні епіфізи довгих трубчастих кісток, округлої форми голівка плечевих кісток, загорстені сосковидні відростки, розвинене надбрів'я та ін.

Деякі патологічні і близькі до них відхилення. Відзначена вище майже повна атрофія альвеолярних відростків і навіть тіла нижньої щелепи при наявності лише п'яти дуже дрібних зубних

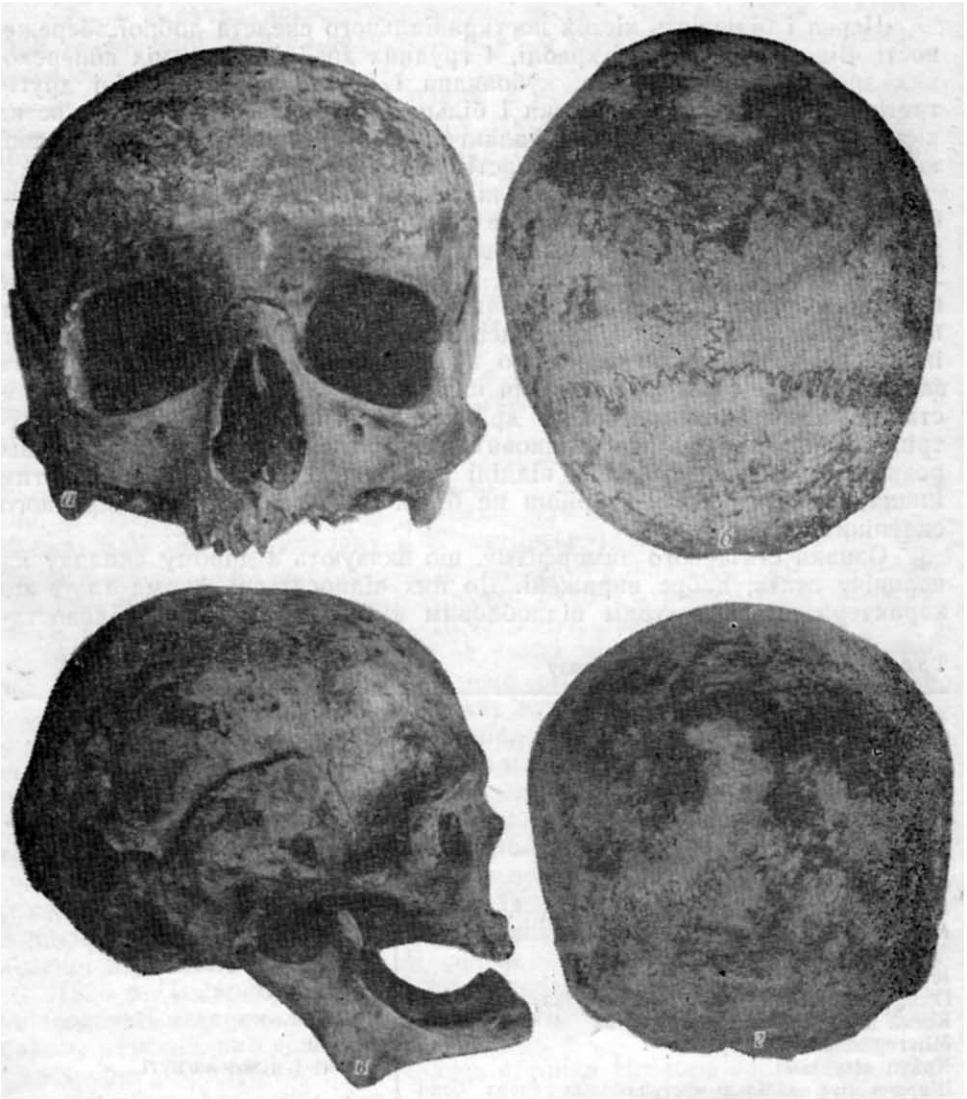

Рис. 1. Череп Нестора-літописця:
 а — спереду; б — зверху; в — збоку; г — ззаду.

луночок вказує на ранню втрату зубів, очевидно, внаслідок парадонтозу. На лівій стопі помітні відчутні ознаки відхилення першого пальця назовні і значні кісткові розростання в міжфаланговому суглобі першого пальця в зв'язку з хронічним артрозом. Суглобова поверхня голівки першої п'ястної кістки різко сплющена з деякою вторинною відшліфовкою (пов'язана, очевидно, з підвищеним навантаженням на великий палець).

В області третього, четвертого і п'ятого поперекових хребців фіксуються початкові ознаки остеохандрозу хребетного стовпа (спондиліоз). Реконструйований хребетний стовп по формі грудних хребців свідчить про деяке посилення грудного кіфозу, який, однак, не досяг меж старечого горба. Поряд з цим є ознаки деякого (очевидно, компенса-торного) збільшення поперекового лордозу.

Антропологічні особливості черепа. Череп невеликий (табл. 3, рис. 1), граційний, мезокранний з досить добре вираженими тім'яними буграми. Форма склепіння черепа пентагоноїдна. Лоб близький до прямого, високий з добре розвинутими надбрівними дугами.

Поряд з цим даний череп має деякі морфологічні особливості (дещо збільшений показник висоти обличчя і дуже малий вертикальний кра-ніоцефальний показник), які можуть пояснюватись старечими змінами і, головним чином, атрофією альвеолярних відростків, що могло значно зменшити висоту обличчя.

Відновлення фізичного образу. Відновлення фізичного образу людини за її скелетними залишками включає реконструкцію фізичного типу і реконструкцію обличчя.

Реконструкція фізичного типу. Уявлення про фізичний тип людини за її скелетними залишками може бути отримане головним чином на підставі посткраніального скелета. Це пояснюється тим, що, маючи виражені пристосовні особливості, всі кістки зазначеного відділу значною мірою несуть інформацію про спосіб життя, праці, навички, а також про деякі перенесені хвороби. За розмірами ж довгих трубчастих кісток можуть бути визначені довжина і пропорції тіла, що в свою чергу дозволяє дістати уявлення про конституцію.

Дослідження показало, що майже всі кістки посткраніального скелета (табл. 4, 5, 6) за масивністю були у межах середніх (кістки вільних відділів верхніх кінцівок та ін.) і нижче середніх (ключиця, лопатка) для середньовічних слов'янських серій⁵ і мали помірно виражений рельєф м'яз, що показує на не досить сильно розвинену мускулатуру. Винятком служать кістки нижніх кінцівок, особливо кістки гомілки, що мають не лише більш високі показники масивності, а й інші ознаки розвитку м'язів: досить добре виражений рельєф м'язів, велика вигнутість (з випуклістю назовні) малогомілкових кісток, виражені склепіння стоп.

Характерною особливістю кісток передпліччя є те, що вони повністю випрямлені і розташовані близько одна від одної, що разом з більшою граціальною кісток плечевого пояса вказує на слабкий розвиток м'язів рук. Поряд з тим дуже загострені міжкісткові краї при значній відтягнутості міжкісткового краю променевої кістки можуть свідчити про посилену функцію м'яз великого пальця (особливо довгого згинача, короткого розгинача і довгого відводного м'яза). На користь підвищеного функціонального навантаження великого пальця свідчить також сплюснення і відшліфовка голівки п'ястної кістки.

Відзначені вище особливості хребетного стовпа, що виражаються в дещо збільшеному фізіологічному кифозі при невеликому компенсаторному посиленні лордозу, можуть вказувати на звичну робочу позу — сидячи з дещо нахиленим вперед тулубом.

Всі наявні трубчасті кістки за довжиною (табл. 4) знаходились в межах і навіть дещо нижче середніх величин⁶. При цьому сумарна довжина стегнової і великогомілкових кісток (78,7 мм) була менше 81 мм, що свідчить про довжину тіла дещо меншу 166 см. Відзначена обставина і середній інтермембральний показник дали підстави провести визначення довжини тіла по формулі, яка призначена для вивчення популяцій, які охоплюють більшість людей з середньою довжиною тіла, в даному випадку ми користувалися формою Пірсона. Виявилось, що довжина тіла становила 164—165 см, що відповідає середнім розмірам для середньовічного населення Подніпров'я і близько до середніх — для сучасного періоду тієї ж території⁷, а також в межах світових стандартів.

Деяка долихокеркія (видовження голівки при слабкому розвитку плечевого пояса) побічно може свідчити про астенічний тип будови тіла.

⁵ Danilova E. I. The body length of the male rural and urban population in the middle Podniproviye territory during the middle ages.— *аврррноа*, 1979, т. 6, с. 91—97.

⁶ Для порівняння взято слов'янські середньовічні остеологічні матеріали із могильників Середнього Подніпров'я (Danilova E. I. Op. cit.).

⁷ Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу, К., 1965.

Таблиця 4. Результати вимірів довгих трубчастих кісток

Кістки		Права	Ліва
<i>Плечова</i>			
1.	Найбільша довжина	321	—
2.	Вся довжина	315	309
3.	Верхня епіфізарна ширина	49	50
4.	Нижня епіфізарна ширина	67	—
5.	Найбільший діаметр середини діафіза	23	24,4
6.	Найменший діаметр середини діафіза	19	19
7.	Найменша окружність діафіза	63	65
7а.	Окружність середини діафіза	65	65
6:5.	Показчик розтину	82,6	79,9
7:1.	Показчик міцності	19,6	—
<i>Променева</i>			
1.	Найбільша довжина	238	241
2.	Фізіологічна довжина	229	234
4.	Поперечний діаметр діафіза	15,8	16,5
5.	Сагітальний діаметр діафіза	12,5	12,5
3.	Найменша окружність діафіза	42	44
5:4.	Показчик розтину	79,1	80,6
3:2.	Показчик міцності	18,3	18,8
<i>Ліктьова</i>			
1.	Найбільша довжина	261	259
2.	Фізіологічна довжина	256	255
11.	Сагітальний діаметр діафіза	12	12
12.	Поперечний діаметр діафіза	16,1	15,1
13.	Верхній поперечний діаметр	21	17
14.	Верхній сагітальний діаметр	24,5	22
3.	Найменша окружність	38	38
3:2.	Показчик міцності	14,8	14,9
11:12.	Показчик розтину	77,4	85,1
13:14.	Показчик платоленії	85,7	77,3
<i>Стегнова</i>			
1.	Найбільша довжина	430	431
2.	Довжина у звичайному положенні	427	433
21.	Мицелкова ширина	78	80
6.	Сагітальний діаметр середини діафіза	27	25,5
7.	Поперечний діаметр середини діафіза	29	30
9.	Верхній поперечний діаметр діафіза	34,2	33
10.	Верхній сагітальний діаметр діафіза	27	23,1
8.	Окружність середини діафіза	88	88
8:2.	Показчик міцності	20,6	20,3
6:7.	Показчик розтину	93,1	85
10:9.	Показчик платимерії	78,9	70
<i>Велика гомілкорова</i>			
1.	Повна довжина	357	363
2.	Мицелково-таранна довжина		
1а.	Найбільша довжина	367	368
5.	Найбільша ширина верхнього епіфіза	77	75
6.	Найбільша ширина нижнього епіфіза	55	57
8.	Сагітальний діаметр на рівні середини діафіза	25	24,9
8а.	Сагітальний діаметр на рівні	33	30
9.	Поперечний діаметр на рівні середини діафіза	23,1	22,5
9а.	Поперечний діаметр	25,5	25
10.	Окружність на рівні середини діафізу	80	83
10в.	Найменша окружність діафіза	77	77
9а:8а.	Показчик розтину	77,3	83,3
10в:1.	Показчик міцності	21,6	21,2

кістки	Права	Ліва
<i>Мала гомілкочка</i>		
I. Найбільша довжина	358	361
<i>Показники</i>		
Інтермембральний	70,5	69,1
Стегново-гомілковий	83,6	83,8
Промене-плечовий	74,1	—
Плече-стегновий	75,2	—
Промене-гомілковий	66,7	66,4
Довжина тіла по Пирсену *	165 см	

* Перевірка по В. В. Бунаку і Ж. Олів'є.

Таблиця 5. Розміри (мм) трубчастих кісток кистей

Промені		П'ястні		Фаланги					
		Довжина	Ширина	проксимальна		середня		дистальна	
				Довжина	Ширина	Довжина	Ширина	Довжина	Ширина
Права кисть	I	44 (44,5)	11						
	II	68,6 (70,5)	9						
	III	65 (70)	9						
	IV	59 (60)	7	40	10				
	V			33	9				
Ліва кисть	I	42,1 (42,9)	11,7	29,6	9,2			21,7	9
	II	67,2 (70,5)	8	39	9,8	23,1	8		
	III	65,1	8,4	43,2	11,1	29,7	9,2		
	IV	58,4 (59)	7	40,4	10,2	28,1	9		
	V	54,1 (54,6)	7,5	33,3	9,1	20,8	7,5		

Таблиця 6. Розміри деяких кісток стоп

Кістка	Розмір	Права стопа	Ліва стопа
Таранна	Довжина		52
	Ширина		44
	Передня ширина блоку		32
	Задня » »		21
П'яткова	Довжина	71	72,5
	Найменша ширина	28	24,5
	Висота п'яткового горба	49,5	49
	Ширина » »	33,5	31,5
I плеснева	Довжина		62
	Ширина		16
II плеснева	Довжина		73
	Ширина		8
III плеснева	Довжина		71
	Ширина		8
IV плеснева	Довжина		66
	Ширина		8
V плеснева	Довжина		54,5 (67)
	Ширина		10,5

що характеризується вузькою грудною клітиною, укороченим тулубом порівняно з ногами і слабким підшкірним жировідкладенням. Підтвердженням цього є невеликий діаметр зап'ястя⁸ (48,5 мм праворуч і 47,8 мм ліворуч) і лодижок (62,1 праворуч і 62,6 ліворуч), а також вертикальне положення мечевидного відростка.

Реконструкція обличчя. Матеріалом для реконструкції обличчя слугить головним чином череп і лише частково посткравіальний

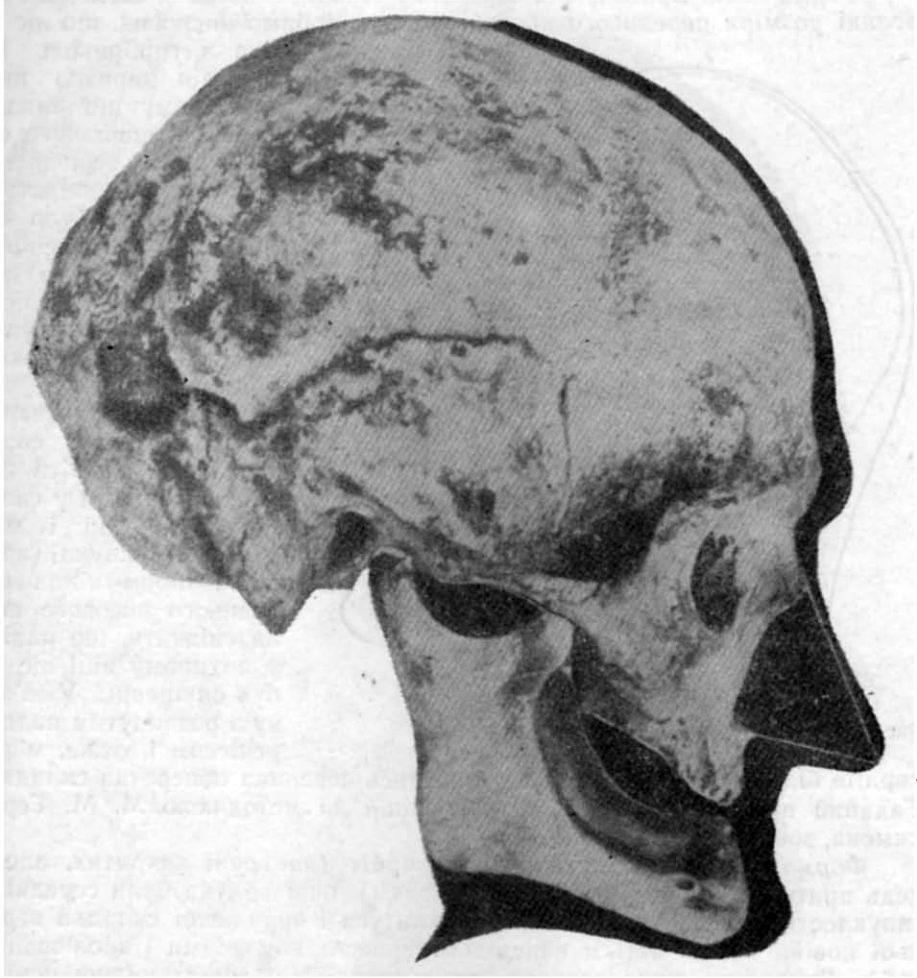

Рис. 2. Перший етап реконструкції обличчя.

скелет. В останньому випадку маємо на увазі, що дані про конституцію, реконструйовану на підставі будови скелета, можуть внести деякі правки в стандарти товщини м'яких тканин.

М. М. Герасимов⁹ відзначав, що для реконструкції обличчя повинні бути використані не лише наслідки прийнятого в антропології опису черепа і спеціальних вимірів, але й врахування багатьох деталей: рельєф м'язів, форма і взаєморозташування орбіт, будова носових кісток, форма країв грушовидного отвору, розміри зубів та багато інших.

⁸ Чтецов В. П., Лутовинова Н. Ю., Уткина М. И. Опыт объективной диагностики соматических типов на основе измерительных признаков у мужчин.— Вопросы антропологии, 1978, № 58.

⁹ Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу.— Труды ИЭ АН СССР. Нов. сер., 1955, т. 28, с. 585.

По даним Г. В. Лебединської¹⁰, між окремими ознаками черепа та хрящовою частиною носа (висота грушевидного отвору — виступання хрящової частини носа; положення кінчика носа — висота риніон-протіон та інші) є досить велика кореляція.

Зупинимось детально на відновленні найголовніших відділів обличчя за методикою М. М. Герасимова та Г. В. Лебединської стосовно даного випадку.

Форма носа. Враховуючи середню масивність носових кісточок і невеликі розміри переднього носового шипа, робимо висновок, що ніс не

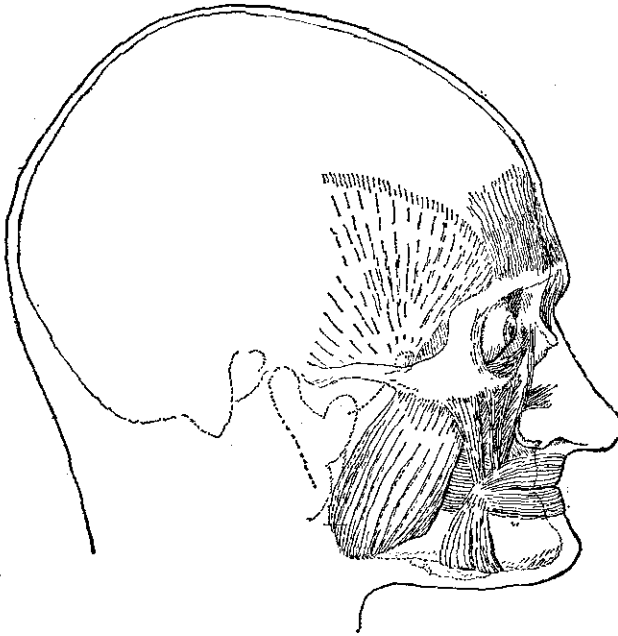

Рис. 3. Проміжний етап реконструкції обличчя.

був з горбинкою. Не був він виразно прямим, тому що нижній край грушевидного отвору мав серцевидну вигнутість, а відстань між очима не була малою. Зазначені особливості, включаючи незначну притупленість бокових країв грушевидного отвору, дають підстави вважати, що ніс характеризувався слабо вигнутою спинкою (рис. 2), був помірно широким у своїй м'якій частині і мав рельєфні випуклі крила. Напрямок кінця переднього носового шипа свідчить, що навіть у похилому віці ніс не був опущеним. У зв'язку з розвинутим надпереніссям і, отже, м'язами

гордіїв біля кореня носа могла утворитись невелика поперечна складка. Гаданий профіль носа, реконструйований за методикою М. М. Герасимова, зображено на рис. 2—4.

Форма очей. Враховуючи форму орбіт (на грані закритих, але з ледь притупленим верхньоорбітним краєм), очні яблука були середньої випуклості (рис. 3, 4). Наявність епікантуса і вираженої складки верхньої повіки виключається внаслідок європеїдної форми і пролювання орбіт. Внаслідок лише слабого похилого профілю орбіт нижня повіка у спокійному стані міміки обличчя, очевидно, мало окреслювалась. Враховуючи деякі вікові зміни, все ж можна припустити, що біля зовнішнього кута ока могла утворитись невелика припухла складка верхньої повіки, а під оком намітились більш чи менш виражені контури підочних мішків (рис. 4).

Форма губ і підборіддя. Відомо, що стареча деформація щелеп, пов'язана головним чином з випаданням зубів, веде до значної перебудови форми рота і підборіддя. Зокрема, губи стають більш тонкими і при повному випаданні зубів ніби западають всередину, підборіддя все більше виступає вперед і вниз. У даному випадку зуби були відсутні, але наявність окремих (дуже дрібних) зубних луночок як на верхній, так і на нижній щелепі (рис. 1) свідчить, що окремі зуби (головним

¹⁰ Лебединская Г. В. Соотношения между верхним отделом лицевого отдела черепа и покрывающими его тканями. — В кн.: Антропологическая реконструкция и проблемы палеоэтнографии. М., 1973, с. 38—57.

чином в передніх відділах щелеп) ще зберігались, хоча, очевидно, були дуже рухомими. Таким чином, є підстави вважати, що на реконструйованому обличчі (рис. 4) губи не були різко запалими, а верхній край нижньої щелепи ще не мав тісного контакту з альвеолярним відростком верхньої щелепи.

Послаблення м'язів щік, які втратили жорстку основу (луночки великих корінних зубів і тіло нижньої щелепи), одночасно і м'язів, що

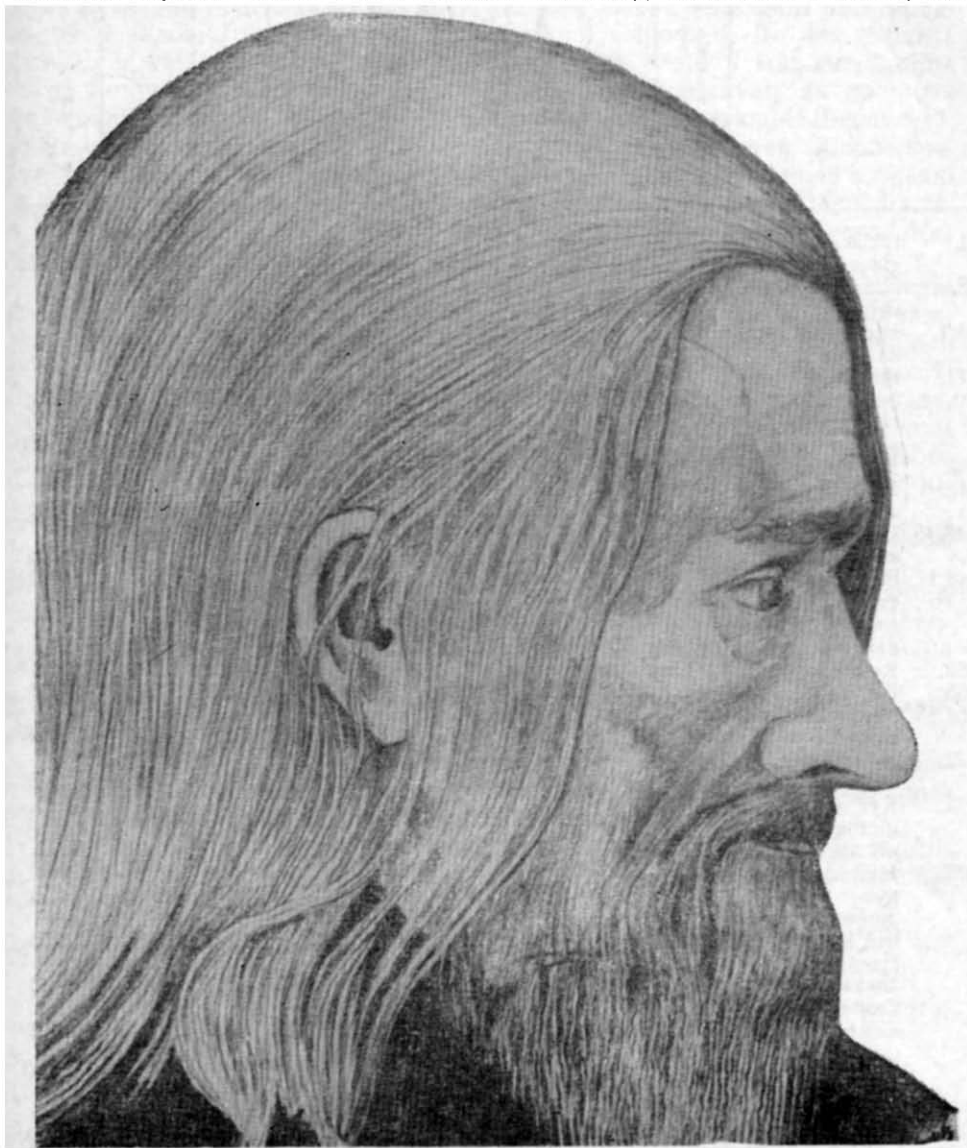

Рис. 4. Заключний етап реконструкції обличчя Нестора-літописця (рис. Є. І. Данилової).

піднімають верхню губу й кути рота, дає підставу припустити, що кути рота були дещо опущеними.

Форма щік. Вираженість бугристості жувального м'яза на нижній щелепі і виличній частині вказує на те, що цей м'яз добре окреслювався (рис. 3) на фоні послаблених м'язів, щік, що при атрофії жирової грудочки (*nucleus pulposus*), яка має місце лише у молодому віці, сприяє западанню щік, більш рельєфному виступанню виличних кісток і поглибленню носо-губних складок (рис. 4).

Таблиця 7. Співставлення черепа Нестора з деякими середньовічними (IX—XIII ст.) чоловічими серіями Східної Європи¹

Етнос	Східні слов'яни							Алани	Варяги	
	Середнє Подніпров'я							Волинська обл., Південне Білорусь	Харківська обл., Верхній Салтів	Львівська обл., Стара Ледага
	Правобережжя									
Головні ознаки	Череп Нестора, Кієво-Печерська лавра	Київ	Київ, Видачі, Родня	Рівня, Старий Жуків, Новосілки, Бранешти	Київ, Видачі, Родня, Старий Жуків, Новосілки, Бранешти	Лівобережжя Сіверяни, збірні серія				
1. Поздовжній діаметр	176	183,6	183,4	188,9	185,8	189,4	183,7	185,2	188,2	
8. Поперечний діаметр	136	140,1	139,6	143,3	141,2	136,8	137,4	138,8	140	
8:1. Черепний покажчик	77,2	76,8	76,4	76,1	76,2	72,7	74,9	75,3	74,3	
17. Висотний діаметр	125,5	133,4	134,3	137,6	135,5	136,4	139,2	135,8	132,1	
Надбрів'я (1—5 за Мартіном)	3	3,52	3,57	3,21	3,46	3,54	3,7	3,46	3,21	
45. Діаметр вилиць	134,5	135,2	135,3	136,5	135,7	130,4	130,2	131,3	133,1	
48. Верхня висота обличчя	65	67,9	68,1	68,5	68,3	69,1	65,9	73,1	71,3	
48:45. Верхньолищовий покажчик	48,3	50,1	50,3	50,2	50,3	52,8	51,9	55,5	53,6	
48:17. Вертикальний фаціокраніальний покажчик	51,8	50,9	50,7	49,6	50,4	50,7	47,3	53,8	54	
52. Висота орбіти	31,5	31	31,5	31,7	31,6	32,2	31,2	32,8	32,4	
55. Висота носа	44	50,1	50,1	50,5	50,3	50	48,3	53,4	51,7	
54:55. Носовий покажчик	54,1	51,8	51,6	49,6	50,8	51,1	52,5	47,7	46,8	
72. Загальний кут обличчя	89	83,6	83,9	85,4	84,1	84,4	84,8	85	84,7	
75. Кут носових кісток до лінії профілю	26	25,9	27,3	30,2	28,3	27,8	21,2	31,6	33,5	
77. Назомолярний кут	140	138,2	139,1	138,7	139,1	137,9	136,6	136,9	135,6	
Зигомаслярний кут	121	130,4	129,5	126,5	128	126,3	124,8	121,4	123,3	
Дакріальний покажчик	68	59,7	56,8	60,2	58,5	56	52,7	62,6	63,3	
Симотичний покажчик	51,6	51,1	47,1	54,1	50,6	42,9	42,2	52,4	69,2	

¹ Вимірні ознаки подано в мм, описові — в середніх балах, кути — в градусах.

Форма лоба, вушної раковини і загального контуру обличчя. Згідно з візуальними і метричними даними лоб був опуклим і високим (по відношенню до лицевого черепа). Розвинуте надбрів'я передбачає утворення звичної невеликої лобно-носової зморшки під впливом скорочення м'яза гордіїв. Вискова ямка була запалою внаслідок втрати жирового міжфасціального прошарку і послаблення вискового м'яза. Останнє знаходить підтвердження у вираженій атрофії вінцевого відростка.

Вушні раковини, якщо врахувати малі сосцевидні повернуті своїм кінцем всередину відростки і ослаблений рельєф надсосцевидних частин, були прилягаючими (рис. 4).

Загальний овал обличчя анфас, очевидно, був яйцевидної форми з найбільш розширеним лобним відділом. Відносно збільшений діаметр вилиць знаходить пояснення у значній атрофії альвеолярних відростків.

Порівняльні дані з етнічної краніології. Вище зазначалося, що досліджений нами череп Нестора відноситься до європеоїдної раси. Але ж до якої етнічної групи в межах цієї раси він належав за своїми антропологічними рисами? Для вивчення цього питання були ретельно переглянуті всі доступні нам літературні дані про середньовічні чоловічі краніологічні серії Східної Європи¹¹. До них входять (табл. 7) такі матеріали: ряд краніологічних серій з міських і сільських популяцій Середнього Подніпров'я (територіально, як правило, належали до поліської зони або близьких до неї регіонів Лісостепу), краніологічні серії з популяцій, що є нащадками сіверян Лівобережжя¹², краніологічні матеріали населення Південного Білозір'я, деякі краніологічні серії аланів з Верхньосалтівського могильника (досліджені В. П. Алексеевим, 1969) і одна краніологічна серія варягів (норманів) Старої Ладogi¹³.

Аналіз даних приведеної таблиці та складеного на її основі графіка переконаливо свідчить, що досліджуваний череп Нестора за найважливішими антропологічними ознаками найбільш близький до середньовічних східнослов'янських краніологічних серій Середнього Подніпров'я. Порівняно з іншими краніологічними серіями спостерігається його деяка відміна від черепів нащадків сіверян, значна — від краніологічної серії з Південного Білозір'я та ще більш значна — від черепів Верхнього Салтова. Нарешті можна констатувати, що вивчений череп не має ніяких спільних морфологічних рис з черепами варязької серії.

Закінчуючи аналіз, треба зауважити, що при співставленні з рядом серій одного черепа має місце лише часткова доля вірогідності.

Отже, виявилось, що Нестор-літописець був астенічної конституції і мав середній зріст. Його обличчя було досить виразним, але мало спокійні риси. Лоб досить високий та опуклий. Ніс середньовиступаючий зі слабо угнутих профілем. Старечі зміни кісток відзначились, головним чином, у відсутності більшості зубів і в значній атрофії альвеолярних паростків щелеп.

Деякі морфологічні особливості кісток верхніх кінцівок досліджених останків свідчать про значну навантаженість першого пальця правої руки, що могло бути наслідком великої письмової роботи.

За комплексом найголовніших антропологічних ознак Нестор-літописець має найбільшу близькість до східнослов'янського населення Середнього Подніпров'я часів середньовіччя.

Нестор-літописець прожив 60—65 років, тобто він міг померти в 1116—1121 рр.

¹¹ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1973; Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. М., 1969; Великанова М. В. Палеоантропология Пруто-Днестровского междуречья. М., 1975.

¹² До збірної краніологічної серії нащадків сіверян, опублікованої В. П. Алексеевим (1969), ми додали краніологічну серію з могильника поблизу с. Кам'яне Сумської обл.

¹³ Серія черепів з кладовища Старої Ладogi напевно належала військовому гарнізону варягів, який, згідно джерел, перебував там у XI ст.

Е. И. ДАНИЛОВА, В. А. ШИДЕНКО,
В. Д. ДЯЧЕНКО, С. П. СЕГЕДА

Нестор-летописец — антропологическая характеристика

Резюме

Исследование основано на изучении костных останков Нестора-летописца, хранящихся в Государственном историко-архитектурном заповеднике Киево-Печерская лавра.

Методом антропологии определен возраст, воспроизведен общий облик и дан графический портрет талантливого древнерусского историка-публициста.

Нестор-летописец прожил 60—65 лет. Он был астенической конституции и для того времени имел средний рост. Его лицо характеризовалось выразительностью, но имело спокойные черты. Лоб высокий, выпуклый. Нос средневыступающий со слабо вогнутым профилем. Старческие изменения выразились главным образом в потере большинства зубов и в атрофии альвеолярных отростков.

По комплексу главнейших антропологических особенностей Нестор-летописец имел наибольшее сходство с восточнославянским населением Среднего Поднепровья периода Киевской Руси.

Е. Л. ГОРОХОВСЬКИЙ

Підковоподібні фібули Середнього Подніпров'я з виїмчастою емаллю

Одним з характерних компонентів комплексу прикрас з виїмчастою емаллю специфічного східноєвропейського стилю¹ є підковоподібні фібули. Це найчисленніша група прикрас (нараховується майже 100 знахідок), поширених на великій території від північно-східних районів Польщі до Волго-Окського басейну, а на південь — до середини частини басейну Дніпра. Всі фібули бронзові, литі.

Підковоподібні фібули з виїмчастою емаллю широко залучались для вирішення питань походження, датування, розновидження виїмчастих емалей у Східній Європі, а також їх етнічної приналежності². Проте на сьогодні більш-менш докладно вивчені знахідки цих фібул з району Прибалтики³, запропоновано еволюційні ряди, схеми відносної та абсолютної хронології, встановлено їх зв'язок з археологічними культурами балтських та фінських племен першої половини I тисячоліття н. е.

Розглянуто також знахідки з Волго-Окського басейну⁴. Інтерпретації ж знахідок з території Середнього Подніпров'я приділялося значно менше уваги. Так, Х. А. Моора вважав, що ці емалі є результатом прибалтійського впливу, про що свідчать нечисленність знахідок, особливо раних — II—III ст.⁵ Б. О. Рибаків пов'язував підковоподібні фібу-

¹ Коло речей комплексу окреслене в роботі: *Спицын А. А.* Предметы с выемчатой эмалью. — ЗОРСА, 1903, т. 5, вып. 1, с. 161—191. Наведена назва запропонована в роботі:

² *Hackman A.* Die Emailfibel von Wäriälä im Kirchspiel Pälkane. — SMYA, 1912, N 26, S. 221—222; *Hjarne E.* Bronsfyndet från Storkage — Fornvännen, 1917, N 12, S. 166—172; *Moora H.* Zur Frage nach der Herkunft des ostbaltischen emailverzierten Schmucks. — SMYA, 1934, N 40, S. 83—84; *Moora H.* Die Eisenzeit in Lettland bis Etwa 500 n. — Chr. Tartu, 1938, t. 2, S. 105—109.

³ Крім наведених праць, див.: *Шмидехельм М. Х.* Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. — V в. н. э.). Таллин, 1955, с. 72, 98—100, 116, 119—120; LAA, 1978, kn. 4, p. 107.

⁴ *Смирнов К. А.* Дьяковская культура (материальная культура городищ между речья Оки и Волги). — В кн.: Дьяковская культура. М., 1976, с. 48—29; *Смирнов К. А.* Городище Графская Гора. — КСИА АН СССР, 1977, № 148, с. 80.

⁵ *Moora H.* Zur Frage., S. 84.